

ALEKSANDRA PILARSKA

Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Institute of Psychology, Adam Mickiewicz University, Poznań
e-mail: alpila@amu.edu.pl

Motywacja epistemiczna a poczucie tożsamości u kobiet w okresie wkraczania w dorosłość oraz średniej i późnej dorosłości

Epistemic motivation and sense of identity among women in emerging
adulthood and later adulthood

Abstract. The article presents the results of a study carried out in a group of 80 women in early adulthood and 72 women in later adulthood. The primary goals were to examine the relationships of need for cognition and two forms of cognitive processing of self-related information (reflective self-focus and integrative self-knowledge) to multiple dimensions of sense of identity, and to test for life stage differences in the magnitude of these relationships. Significant differences were observed in the reflective self-focus levels and strength of sense of identity between the two groups of women. The obtained results also indicated that – regardless of the stage of life – a tendency to engage in and enjoy effortful cognitive tasks as well as a tendency to integrate past, present, and desired future self-experience into a meaningful whole favored the maintenance of sense of identity. The effects of reflection turned out to be more complicated.

Keywords: need for cognition, reflection, integrative self-knowledge, sense of identity

Słowa kluczowe: potrzeba poznania, refleksyjna samoświadomość, integracyjna samowiedza, poczucie tożsamości

WPROWADZENIE

W obliczu gwałtownych i złożonych przemian społeczno-kulturowego kontekstu, w którym przebiega rozwój jednostek, formowanie i podtrzymywanie poczucia tożsamości okazuje się coraz bardziej problematyczne. Znaczona relatywizmem, wielowymiarowością i dyskontynuacją rzeczywistość oferuje ludziom wielość możliwości i swobodę wyboru, równocześnie jednak pozbawia wsparcia w postaci stałych wartości, moralnych autorytetów czy jasno zdefiniowanych wzorców i stylów życia. W takich warunkach kształtowanie tożsamości staje się osobistym projektem jednostki – samodzielnie

konstruowanym oraz wielokrotnie rekonstruowanym w celu dopasowywania do zmieniającego się otoczenia (np. Giddens, 1991; McAdams, 1996). Wziąwszy pod uwagę powyższe, analiza poznawczych kompetencji jednostki, odpowiadających za sposoby opracowywania osobistych doświadczeń, wydaje się nie tylko uzasadniona, ale ze wszelkich miar potrzebna.

Teza, iż dla procesu formowania się tożsamości konieczne są pewne warunki wstępne o charakterze poznawczym, leżące u podłoża procesów samoidentyfikacji i samopoznania, wydaje się stosunkowo dobrze ugruntowana w literaturze (np. Hilgard, 1949; Inhelder, Piaget, 1958; Maruszewski, 2010). Na podstawie prac Erika

Eriksona (1968) i Jeana Piageta (1977; Inhelder, Piaget, 1958) wyrosło kilka modeli tożsamości (np. Berzonsky, 2011; Bosma, Kunnen, 2001; Breakwell, 1993; Whitbourne, 1986), które uwzględniają perspektywę procesualną i rozwijają podstawową ideę Piageta, iż mechanizm adaptacji do zmieniającego się otoczenia dokonuje się w dialektyce asymilacji i akomodacji. Istnieją również bardziej szczegółowe dane wiążące bezpośrednio różnice indywidualne w funkcjonowaniu poznawczym z przebiegiem i rezultatami procesów rozwoju tożsamości (Neimeyer, Metzler, 1994; Rowe, 1980).

Czerpiąc z dorobku społeczno-poznawczych ujęć tożsamości oraz propozycji wypracowanych na gruncie motywowanego poznania¹, przedmiotem rozważań zawartych w niniejszym artykule uczyniono znaczenie motywacji epistemicznej oraz form poznawczego przetwarzania informacji odnoszących się do Ja dla budowania podmiotowego aspektu tożsamości. Empirycznej analizie poddano związki między potrzebą poznania, refleksyjną samoświadomością oraz integracyjną samowiedzą a szeregiem tzw. poczuciem tożsamościowych.

POTRZEBA POZNANIA

Potrzeba poznania jest zmienną dyspozycyjną związaną ze specyficznego rodzaju wewnętrzną motywacją poznawczą (epistemiczną), zasadniczo niezależną od zdolności poznawczych. Definiowana jest jako tendencja do angażowania się w wymagające poznawczo aktywności i czerpania z tego przyjemności (Cacioppo, Petty, Feinstein, Jarvis, 1996). Osoby o silnej potrzebie poznania „w sposób naturalny poszukują, przyswajają, rozmyślają i reflektują nad informacjami w celu nadania sensu bodźcom, relacjom i zdarzeniom w ich świecie” (Cacioppo i wsp., 1996, s. 198). Osoby o niskim poziomie potrzeby poznania przeciwnie – są skłonne unikać wysiłku intelektualnego oraz polegać na analizie heurystycznej i sądach innych ludzi (Cacioppo i wsp., 1996).

Wiele badań ilustruje, uwarunkowane potrzebą poznania, różnice indywidualne w zakresie preferencji dotyczących sposobów przetwa-

rzania informacji i rozwiązywania problemów (np. Cacioppo, Petty, 1982; Cacioppo, Petty, Morris, 1983; Haddock, Maio, Arnold, Huskinson, 2008; Ruiters, Verplanken, De Cremer, Kok, 2004; Verplanken, Hazenberg, Palenewen, 1992), a także wskazuje na jej korelaty osobowościowe (por. przegląd badań Cacioppo i wsp., 1996). Na szczególną uwagę zasługują doniesienia empiryczne, które sugerują, że potrzeba poznania może się przyczyniać do uspołecznienia różnych obszarów funkcjonowania. Osoby o silnej potrzebie poznania, w porównaniu z tymi o niskim jej poziomie, są mniej podatne na zmiany postaw (Haugtvedt, Petty, 1992), przejawiają większą spójność między postawami i zachowaniami (Cacioppo, Petty, Kao, Rodriguez, 1986) i łatwiej przychodzi im godzenie sprzecznych informacji dotyczących obiektów postaw (Thompson, Zanna, Griffin, 1995).

Potrzeba poznania w swej istocie jest niespecyficzna, tj. nie odnosi się do określonego rodzaju zadania poznawczego czy przedmiotu poznania. Zasadne jest jednak oczekiwanie różnic, wynikających z odmiennych poziomów tak rozumianej motywacji epistemicznej, w zakresie przetwarzania informacji związanych ze specyficznym obiektem, jakim jest własne Ja. Wyniki badań wspierają to oczekiwanie, wskazując na pozytywny związek potrzeby poznania z klarownością koncepcji siebie (Campbell, Trapnell, Heine, Katz, Lavallee, Lehman, 1996). Osoby o silnej potrzebie poznania ponadto cechują się wyższym poziomem rozwoju tożsamości psychospołecznej, operacjonalizowanej zgodnie z ujęciem Michaela Berzonsky'ego, Eriksona oraz Jamesa Marcii (Berzonsky, 2008; Berzonsky, Sullivan, 1992; Njus, Johnson, 2008).

REFLEKSYJNOŚĆ

Refleksyjność odwołuje się do samoświadomości prywatnej² rozumianej jako dyspozycja jednostki, która przyjmuje postać koncentracji na własnych myślach i przeżyciach, motywowanej ciekawością i epistemicznym zainteresowaniem własnym Ja. W modelu Paula Trapnella i Jennifer Campbell (1999) refleksyjność – sprzyjająca przystosowaniu i oparta na otwartości na doświad-

czenie – jest przeciwstawiona samoświadomości ruminacyjnej, motywowanej lękiem i skojarzonej z neurotyzmem. Wyniki dotychczasowych badań w przeważającej mierze potwierdzają istnienie wyróżnionych przez Trapnella i Campbell, posiadających różne źródła motywacyjne, form samoświadomości oraz wskazują na ich odmienne związki z przystosowaniem (np. Joireman, Parrott, Hammersla, 2002; Harrington, Loffredo, 2010; Takano, Tanno, 2009; Thomsen, Tønnesvang, Schnieber, Olesen, 2011). Istnieją jednakże dane sugerujące pewne negatywne efekty refleksyjności, związane choćby z nasileniem procesu ruminacji (Elliott, Coker, 2008).

Już sama definicja samoświadomości refleksyjnej sugeruje jej znaczenie dla procesu formowania tożsamości, a jej integrujące funkcje są ważnym wątkiem wielu teoretycznych rozważań (np. Fromm, 1993; Rogers, 2002; Zabrowski, 1989). Analizy empiryczne, choć zaskakująco nieliczne, dodatnio wiążą refleksyjność z potrzebą samopoznania (Trapnell, Campbell, 1999) oraz procesami sprzyjającymi formowaniu się tożsamości (Berzonsky, Luyckx, 2008; Johnson, Nozick, 2011; Luyckx, Soenens, Berzonsky, Smits, Goossens, Vansteenkiste, 2007; Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goossens, 2008). W kontekście powyższego pewną konfuzję wprowadzają wyniki badań, w których samoświadomość refleksyjna łączyła się pozytywnie z tożsamościową akomodacją (Sneed, Whitbourne, 2003) i obecnością symptomów zaburzenia osobowości borderline (Radoń, 2014) oraz negatywnie z klarownością koncepcji siebie (Campbell i wsp., 1996; Jankowski, 2008; Johnson, Nozick, 2011).

INTEGRACYJNA SAMOWIEDZA

Integracyjna samowiedza, konstrukt zaproponowany przez Nimę Ghorbaniego i współpracowników (2008), służy określeniu różnic indywidualnych w tendencji do angażowania się w poznawczy proces integrowania samoświadomości na przestrzeni czasu (Ghorbani i wsp., 2008). Nawiązuje on do ujęć narracyjnych i opiera się na założeniu, że funkcją Ja jest podtrzymywanie spójności poprzez integrowa-

nie terażniejszości w zinternalizowaną, rozwijającą się opowieść o życiu, która rozciąga się od przeszłości do oczekiwanej przyszłości (McAdams, 1996). Integracyjna samowiedza – w ujęciu autorów – promuje takie rozumienie procesów zachodzących w obrębie Ja, które usprawnia funkcjonowanie i sprzyja osiągnięciu pożądanych celów (Ghorbani i wsp., 2008). Doniesienia empiryczne dostarczają wsparcia dla pozytywnej roli integracyjnej samowiedzy, wskazując, że istotnie przyczynia się ona do poprawy nastroju i dobrostanu oraz redukcji objawów psychopatologicznych (np. Ghorbani, Cunningham, Watson, 2010; Ghorbani, Mousavi, Watson, Chen, 2011; Ghorbani, Watson, Chen, Norballa 2012; Ghorbani i wsp., 2008).

Uznając poczucie tożsamości jako przejaw integracji wewnętrznej, a czasowo-przestrzenną spójność jako jej warunki *sine qua non* (np. Erikson, 2004; Sokolik, 1996; Suszek, 2007), syntetyzujący doświadczenie charakter integracyjnej samowiedzy pozwala przewidywać jej czynny udział w budowaniu i podtrzymywaniu poczucia tożsamości. W literaturze przedmiotu brak jednak empirycznych prób weryfikacji wzajemnych związków między integracyjną samowiedzą a zmiennymi tożsamościowymi.

POCZUCIE TOŻSAMOŚCI

Miejsce tożsamości w literaturze psychologicznej ustalił Erikson (1968; 2004), czyniąc poczucie tożsamości głównym osiągnięciem rozwoju. Współcześnie rozważania nad kształtowaniem się tożsamości zdominowane są przez kilka modeli, niesprzecznych wobec siebie, lecz akcentujących nieco odmienne aspekty (np. Berzonsky, 2011; Marcia, 1966; McAdams, 1996; Whitbourne, 1986). Pojęcie poczucia tożsamości, zakorzenione w koncepcji Eriksona, pozwala rozpatrywać problem tożsamości w wymiarze subiektywnym. Definiowane jest ono w niniejszej pracy jako specyficzne dla jednostki, całościowe, intuicyjno-refleksyjne odniesienie się do samego siebie, stanowiące efekt powtarzających się sposobów przeżywania i rozumienia siebie (Pilariska, 2014; Pilariska, Suchańska, 2013a). Odwołując się do Williama Jamesa (1890) podziału Ja

i będącego jego pochodną rozróżnienia na podmiotowy i przedmiotowy aspekt tożsamości, poczucie tożsamości będzie stanowić rezultat pracy podmiotowego aspektu tożsamości (np. Batory, 2012; Brygoła, 2013; Pilarska, Suchańska, 2013a). Uznanie poczucia tożsamości za szczególnego rodzaju refleksyjno-afektywne ustosunkowanie się do własnej osoby koresponduje z założeniem, że samoidentyfikacja i samopoznanie osiągane są dwiema drogami – przez doświadczanie siebie w relacji do świata oraz przez analizowanie sensu tych doświadczeń i wnioskowanie na ich podstawie o istotnych atrybutach własnej osoby (Epstein, 2003; Trzebińska, 2002).

Tak ujmowane poczucie tożsamości ma charakter wielowymiarowy i obejmuje następujące – najczęściej wskazywane w literaturze przedmiotu (np. Oleś, 2008; Pilarska, 2012a; Sokolik, 1996; Vignoles, Regalia, Manzi, Golledge, Scabini, 2006) – podstawowe kategorie: poczucie wewnętrznej treści, poczucie niepowtarzalności, poczucie odrębności i granic, poczucie spójności, poczucie ciągłości w czasie oraz poczucie własnej wartości. Subiektywnie niezaburzone poczucie tożsamości obejmuje rozwój i podtrzymywanie każdego ze wskazanych wyżej poczuc (por. Kwapis, Brygoła, 2013; Sokolik, 1996).

BADANIA WŁASNE

Cel badań

Przedmiotem prezentowanego badania jest analiza znaczenia dyspozycji poznawczo-motywacyjnych dla poczucia tożsamości. Inspiracją dla prowadzonych rozważań stanowiły z jednej strony, bogata tradycja myśli psychologicznej, w której zdolność do poznawczego ustosunkowywania się do siebie jest traktowana jako jeden z najbardziej podstawowych procesów inicjujących formowanie się tożsamości, z drugiej zaś strony, nowsze doniesienia, w których podkreśla się, że jednym z wyzwań (także poznawczych) związanych z życiem we współczesności jest konieczność ciągłego kształtowania i przekształcania tożsamości tak, by w kontekście zróżnicowanej i intensywnie zmieniającej się rzeczywistości podtrzymać poczucie bycia

sobą. Zważywszy, że w empirycznych studiach nad tożsamością dominuje odwoływanie się do koncepcji statusów tożsamości (Marcia, 1966), koncepcji procesów tożsamościowych (Berzonsky, 2011; Whitbourne, 1986), a w nieco mniejszym stopniu także do koncepcji tożsamości narracyjnej (McAdams, 1996), przyjęty w ramach niniejszego badania sposób rozumienia tożsamości nawiązuje do, pomijanej dotychczas w badaniach, perspektywy fenomenologicznej, a więc doświadczeń czy poczuc tożsamościowych, tak istotnych z klinicznego punktu widzenia (Kwapis, Brygoła, 2013; Pilarska, 2012a; Sokolik, 1996). Ogólnie sformułowany problem badawczy brzmi zatem, czy i w jakim stopniu różnice indywidualne w zakresie motywacji epistemicznej (tj. potrzeby poznania, samoświadomości refleksyjnej oraz integracyjnej samowiedzy) pozwalają wyjaśnić sposób doświadczania swej osobowej jedności, ciągłości, odrębności, niepowtarzalności oraz wartości?

Opisywane w literaturze zjawiska przedłużającego się moratorium tożsamościowego oraz powracających na różnych etapach życia kryzysów tożsamości (Arnett, 2000; Brzezińska, Kaczan, Piotrowski, Rękosiewicz, 2011; Harwas-Napierała, 2007) świadczą o odmiennej, niż sądzono kiedyś, dynamice tożsamości. Szczególną uwagę zwraca w tym kontekście okres przejściowy między adolescencją i dorosłością, określanej obecnie jako *emerging adulthood*³ (Arnett, 2000). Ów nowy etap w rozwoju współczesnego człowieka stanowi specyficzny korelat zmian społeczno-demograficznych i przejawia się w wydłużonej tranzycji do dorosłości oraz przedłużaniu fazy eksperymentowania z różnymi rolami i stylami życia, przede wszystkim w obszarze związków intymnych, pracy i światopoglądu (Arnett, 2000; Brzezińska i wsp., 2011). Dążenie do wykrystalizowania tożsamości i sprecyzowania oczekiwań względem przyszłości sprawia, że wyłaniająca się dorosłość to także czas najsilniejszego w ciągu całego życia skoncentrowania na sobie (Arnett, 2000). Eksploracji siebie w warunkach wolności – od uwarunkowań biologicznych, kontroli rodzicielskiej i typowych ról społecznych okresu dorosłości – może jednak towarzyszyć znaczny niepokój, o czym świadczą obserwowane w tym okresie życia wzrost

ruminacyjnej samoświadomości (Radoń, 2014) oraz zjawisko ruminacyjnej (lękowej) eksploracji (Luyckx i wsp., 2008).

Trudności w poznawczym opracowywaniu doświadczeń mogą skłaniać młodych ludzi do wycofywania się z aktywności tożsamościowej lub prowadzić do fiksacji na trwaniu w kryzysie (Brzezińska, Piotrowski, Garbarek-Sawicka, Karowska, Muszyńska, 2010).

Czasem specyficznych zmian w ramach koncepcji siebie jest również okres drugiej połowy życia. Wyznaczają je przemiany o podłożu biologicznym, psychologicznym i społecznym, niosące konieczność zaakceptowania obniżających się zdolności adaptacyjnych organizmu (w tym wydajności procesów poznawczych), zmiany orientacji czasowej i uświadomienia sobie skończoności życia, a także modyfikacji układu ról społecznych i utraty części z nich (Brzezińska, 2000; Oleś, 2000). Przemiany te sprzyjają bilansom życia i ponownej eksploracji celów i dążeń oraz zwiastują potrzebę rekonstrukcji tożsamości⁴, obejmującej określenie swojego stosunku do procesów starzenia. Obserwowany u osób w wieku średnim i starszym proces tzw. uwewnętrzniania się osobowości (Neugarten, 1968) odzwierciedla znaczenie, jakie na tym etapie życia mają wgląd w siebie, samorefleksja i samorozumienie. Na negatywne dla dobrostanu psychicznego skutki obronnego unikania konfrontacji i bezrefleksyjności na tym etapie życia wskazuje wielu autorów (Oleś, 2000; Sneed, Whitbourne, 2005).

Wiąwszy pod uwagę powyższe rozważania, w artykule podjęto również próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie o znaczenie fazy życia (dorosłości) dla relacji między motywacją epistemiczną a poczuciem tożsamości. Kwestia ta nie była przedmiotem znanych autorce empirycznych analiz.

METODA

Grupa badana

Badaniami objęto 80 kobiet w okresie wyłaniającej się dorosłości (19–25 lat, $M = 21.21$ lat, $SD = 1.34$) oraz 72 kobiety w okresie średniej i późnej dorosłości (40–74 lat, $M = 63.16$ lat,

$SD = 4.92$). Były to studentki różnych kierunków uczelni wyższych oraz studentki uniwersytetów trzeciego wieku. Wybór kobiet jako grupy badanej został podyktowany doniesieniami z badań wskazującymi na różnice płciowe zarówno w zakresie uwzględnionych cech funkcjonowania poznawczego (np. Luyckx i wsp., 2007; Tanaka, Panter, Winborne, 1988), jak i tożsamości, w szczególności na wymiarze poczucia niepowtarzalności i odrębności (np. Piłarska, 2012b; Piłarska, Suchańska, 2013b). Podjęcie kwestii poczucia tożsamości kobiet uzasadniają ponadto dane sugerujące częstsze doświadczanie przez nie problemów tożsamościowych. Dla przykładu zaburzenie osobowości borderline, którego kryterium diagnostycznym jest obecność zaburzenia tożsamości, występuje trzykrotnie częściej u kobiet (Rabe-Jabłońska, Pawełczyk, 2012). Płeć stanowi także podstawowy czynnik różnicujący stosunek do cielesności – Ja cielesne stanowi bardziej istotną część Ja i tożsamości kobiet oraz bezpośrednio wpływa na ich poczucie własnej wartości (Tiggemann, McCourt, 2013). Samouprzedmiotowienie czy tzw. normatywne niezadowolenie z ciała to zjawiska charakterystyczne dla kobiet (Fredrickson, Roberts, 1997; Rodin, Silberstein, Striegel-Moore, 1984).

Jako kryterium podziału badanych grup przyjęto obiektywne kryteria dorosłości, a więc podejmowanie oczekiwanych ról społecznych typowych dla okresu dorosłości (Brzezińska i wsp., 2011; Fadjukoff, 2007). Zawieszanie lub odraczanie podejmowania zobowiązań charakterystycznych dla osób dorosłych jest istotą okresu przejściowego między dorastaniem a dorosłością (między 18 a 25/29 rokiem życia) (Brzezińska i wsp., 2011; Lipska, Zagórska, 2011). Specyficzny charakter ma także okres przejściowy między wczesnym a środkowym etapem dorosłości, znaczący nagromadzeniem zadań rozwojowych (także na skutek opóźnienia realizacji części z nich) i prowadzący do zjawiska tzw. godzin szczytu (Bittman, Wajcman, 2000; Freund, Nikitin, Ritter, 2009). Na tym tle ścieżki życiowe osób w późniejszym okresie dorosłości (po 40 roku życia) wydają się mniej dotknięte przemianami społeczno-kulturowymi (Brzezińska i wsp., 2011), a w zakresie podejmowania

dorosłych ról społecznych jest to grupa mniej zróżnicowana. Dla potrzeb analiz międzygrupowych kobiety w drugiej połowie życia będą zatem rozpatrywane jako jedna grupa⁵.

Narzędzia badawcze

Potrzeba poznania. Do pomiaru potrzeby poznania użyto Kwestionariusza Potrzeby Poznania (NCS; Cacioppo, Petty, 1982; polska adaptacja Matusz, Traczyk, Gąsiorowska, 2011), będącego jednowymiarową skalą potrzeby poznania. Kwestionariusz liczy 36 pozycji ocenianych na pięciostopniowej skali od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”. Wskaźnikiem poziomu potrzeby poznania jest suma punktów otrzymanych przez osobę⁶. Współczynniki rzetelności alfa Cronbacha oraz stabilności w badaniach autorów polskiej wersji NCS wyniosły $\alpha = .91$ i $r = .86$. W badanej próbie rzetelność skali określono jako $\alpha = .87$.

Refleksyjność. W pomiarze refleksyjności wykorzystano podskalę skróconej wersji Kwestionariusza Ruminaacji-Refleksji (RRQ Short-forms; Trapnell, 1997; polskie opracowanie Pilarska, Suchańska, 2013b). Skala liczy osiem pozycji ocenianych na pięciostopniowej skali od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”. Wskaźnikiem poziomu refleksyjności jest średnia z liczby punktów uzyskanych za odpowiedzi na poszczególne pozycje skali. Współczynnik rzetelności alfa Cronbacha dla polskiej wersji RQ uzyskał wartość $\alpha = .80$. W badanej próbie rzetelność skali wyniosła $\alpha = .77$.

Integracyjna samowiedza. Skala Integracyjnej Samowiedzy (ISK; Ghorbani i wsp., 2008; polska adaptacja Pilarska, w recenzji) posłużyła do pomiaru integracyjnej samowiedzy. Skala liczy 12 pozycji ocenianych na pięciostopniowej skali od „zdecydowanie nieprawdziwe” do „zdecydowanie prawdziwe”. Średnia liczba punktów uzyskanych przez osobę w całej skali wskazuje na charakteryzującą ją poziom nasilenia integracyjnej samowiedzy. Współczynnik rzetelności alfa Cronbacha dla polskiej wersji ISK wynosi $\alpha = .79$. W prezentowanym badaniu rzetelność skali osiągnęła wartość $\alpha = .77$.

Poczucie tożsamości. Pomiaru poczucia tożsamości dokonano za pomocą Wielowymiarowego Kwestionariusza Tożsamości (WKT; Pilarska, 2012a). Kwestionariusz, w wersji rozszerzonej, obejmuje 43 pozycje dotyczące sześciu poczuc tożsamościowych: poczucia wewnętrznej treści (podskala dostępności), poczucia niepowtarzalności (podskala specyficzności), poczucia odrębności (podskala wyodrębnienia), poczucia spójności (podskala spójności), poczucia ciągłości w czasie (podskala stabilności) i poczucia własnej wartości (podskala wartościowania). Wszystkie pozycje oceniane są na czterostopniowej skali od „zdecydowanie tak”/„zawsze” do „zdecydowanie nie”/„nigdy”. Średnia punktów otrzymanych przez osobę w danej podskali pozwala wnioskować o nasileniu określonego poczucia tożsamościowego. Średnią wyników uzyskanych na wszystkich podskalach wykorzystano jako wskaźnik globalnego poczucia tożsamości. Współczynniki rzetelności alfa Cronbacha osiągają dla poszczególnych podskal wartości z przedziału od .62 do .86, ze średnią $\alpha = .74$ (np. Pilarska, 2014; Suchańska, Worach, 2013). W badanej próbie średnia rzetelności dla poszczególnych podskal wyniosła $\alpha = .68$, zaś rzetelność całej skali osiągnęła wartość $\alpha = .72$.

Badania zrealizowano w trybie zespołowym, z zapewnieniem anonimowości i poufności danych. Osoby zostały poinformowane o celu badania i wyraziły zgodę na udział.

WYNIKI

W tabeli 1 zawarto średnie i odchylenia standardowe wyników w zakresie dyspozycji poznawczo-motywacyjnych oraz poczucia tożsamości i jego aspektów uzyskane w całej badanej grupie, jak również w dwóch analizowanych podgrupach. Porównania średnich wyników wśród kobiet w okresie wyłaniającej się dorosłości i późniejszym jej etapie, przeprowadzone z wykorzystaniem testu U Manna-Whitneya, wykazały istotne różnice między grupami w odniesieniu do refleksyjności ($U = 1790.00$, $Z = -2.43$, $p = .015$, $r = .21$). Kobiety w okresie wyłaniającej się dorosłości charakteryzowało niższe

Tabela 1. Statystyki opisowe i analiza różnic wiekowych

Zmienna	Ogółem		Wczesna dorosłość		Późniejsza dorosłość		Różnice		
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>U</i>	<i>Z</i>	<i>r</i>
NCS	127.32	17.56	125.52	18.07	129.75	16.70	2034.00	-1.39	.12
RQ	3.35	.73	3.26	.70	3.48	.74	1790.00*	-2.43	.21
ISK	2.29	.58	2.28	.59	2.31	.57	2268.00	-0.22	.02
PWT	2.24	.46	2.09	.45	2.46	.39	1050.50***	-4.77	.42
PN	1.59	.46	1.65	.50	1.49	.37	1646.50†	-1.92	.17
PO	1.50	.37	1.42	.35	1.62	.39	1494.50**	-2.79	.24
PS	1.97	.43	1.88	.44	2.11	.38	1385.50***	-3.24	.28
PC	1.94	.41	1.85	.39	2.08	.39	1464.00**	-2.84	.25
PWW	1.89	.43	1.91	.45	1.86	.42	1835.50	-0.61	.05
GPT	1.85	.28	1.80	.28	1.94	.26	1375.00***	-3.19	.28

Oznaczenia: NCS = potrzeba poznania, RQ = refleksyjność, ISK = integracyjna samowiedza, PWT = poczucie wewnętrznej treści, PN = poczucie niepowtarzalności, PO = poczucie odrębności, PS = poczucie spójności, PC = poczucie ciągłości w czasie, PWW = poczucie własnej wartości, GPT = globalne poczucie tożsamości.

*** $p \leq .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$, † $p < .10$

nasilenie koncentracji na sobie motywowanej ciekawością i otwartością na doświadczenie. W zakresie poczucia osobistej tożsamości istotne różnice w wynikach obydwu grup obserwuje się na wymiarze globalnego poczucia tożsamości ($U = 1375.00$, $Z = -3.19$, $p = .001$, $r = .28$) oraz większości jego aspektów: poczucia wewnętrznej treści ($U = 1050.50$, $Z = -4.77$, $p < .001$, $r = .42$), poczucia odrębności ($U = 1494.50$, $Z = -2.79$, $p = .005$, $r = .24$), poczucia spójności ($U = 1385.50$, $Z = -3.24$, $p = .001$, $r = .28$), poczucia czasowej ciągłości ($U = 1464.00$, $Z = -2.84$, $p = .004$, $r = .25$), a na poziomie statystycznego trendu także poczucia niepowtarzalności ($U = 1646.50$, $Z = -1.92$, $p = .055$, $r = .17$). W każdym wypadku, z wyjątkiem poczucia niepowtarzalności, kobiety w późniejszym okresie dorosłości cechowały się silniejszym poczuciem tożsamości w porównaniu z kobietami w okresie wyłaniającej się dorosłości.

Tabela 2 prezentuje korelacje (r-Pearsona) między dyspozycjami poznawczo-motywyj-

nymi a poczuciami tożsamościowymi. Jak wynika z przedstawionych w niej danych, potrzeba poznania wiąże się dodatkowo z globalnym poczuciem tożsamości (cała grupa, $r = .38$, $p < .001$) oraz większością jego aspektów: poczuciem wewnętrznej treści (cała grupa, $r = .19$, $p = .031$), poczuciem niepowtarzalności (cała grupa, $r = .28$, $p = .001$), poczuciem spójności (cała grupa, $r = .24$, $p = .005$), poczuciem ciągłości w czasie (cała grupa, $r = .33$, $p < .001$) oraz poczuciem własnej wartości (cała grupa, $r = .43$, $p < .001$). Mimo różnej siły kierunku powyższych zależności są takie same w obu analizowanych grupach kobiet. Zarówno pośród kobiet w okresie wyłaniającej się dorosłości, jak i w późniejszym jej okresie potrzeba poznania najsilniej wiąże się z poczuciem własnej wartości ($r = .44$, $p < .001$ oraz $r = .44$, $p = .002$, dla kobiet w wyłaniającej się dorosłości i w jej późniejszym okresie). W całej grupie badanej integracyjna samowiedza koreluje dodatnio z globalnym poczuciem tożsamości ($r = .41$, $p < .001$) oraz czterema jego aspektami: poczuciem we-

Tabela 2. Macierz korelacji między dyspozycjami poznawczo-motywacyjnymi a poczuciem tożsamości

Zmienna	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. NCS	–	.38*** (.38***)	.46*** (.46***)	.19* (.19*)	.28*** (.28***)	-.02 (-.02)	.24** (.24**)	.33*** (.33***)	.43*** (.43***)	.38*** (.38***)
2. RQ	.26* (.51***)	–	.26** (.26**)	-.04 (-.04)	.17† (.17†)	.06 (.06)	-.08 (-.08)	-.01 (-.01)	.07 (.07)	.05 (.05)
3. ISK	.41*** (.53***)	.23* (.30*)	–	.25** (.25**)	.13 (.13)	.15† (.15†)	.32*** (.32***)	.29*** (.29***)	.46*** (.46***)	.41*** (.41***)
4. PWT	.17 (.11)	-.15 (-.01)	.27* (.29*)	–	.00 (.00)	.20* (.20*)	.74*** (.74***)	.65*** (.65***)	.43*** (.43***)	.78*** (.78***)
5. PN	.35** (.24†)	.21† (.19)	.07 (.27†)	.11 (-.01)	–	.16† (.16†)	.06 (.06)	.06 (.06)	.46*** (.46***)	.46*** (.46***)
6. PO	-.15 (.10)	-.12 (.22)	.06 (.31*)	.04 (.21)	.17 (.31*)	–	.25*** (.25***)	-.06 (-.06)	.14 (.14)	.41*** (.41***)
7. PS	.23* (.20)	-.14 (-.08)	.34** (.33*)	.77*** (.61***)	.08 (.20)	.20† (.18)	–	.58*** (.58***)	.49*** (.49***)	.80*** (.80***)
8. PC	.31** (.30*)	-.08 (.01)	.28* (.35*)	.65*** (.53***)	.09 (.17)	-.18 (-.09)	.58*** (.50***)	–	.44*** (.44***)	.69*** (.69***)
9. PWW	.44*** (.44**)	.01 (.19)	.45*** (.48***)	.43*** (.62***)	.47*** (.45***)	.13 (.20)	.42*** (.71***)	.47*** (.47***)	–	.76*** (.76***)
10. GPT	.37*** (.34*)	-.06 (.13)	.38*** (.50***)	.78*** (.74***)	.54*** (.52***)	.32*** (.45***)	.78*** (.80***)	.68*** (.64***)	.76*** (.85***)	–

Oznaczenia: NCS = potrzeba poznania, RQ = refleksyjność, ISK = integracyjna samowiedza, PWT = poczucie wewnętrznej treści, PN = poczucie niepewności, PO = poczucie odrębności, PS = poczucie spójności, PC = poczucie ciągłości w czasie, PWW = poczucie własnej wartości, GPT = globalne poczucie tożsamości. Powyżej przekątnej umieszczono wyniki charakteryzujące całą grupę badaną, a poniżej przekątnej – wyniki dla dwóch analizowanych grup kobiet oddzielnie (wyniki dla kobiet w późniejszych fazach dorosłości znajdują się w nawiasie).

*** $p \leq .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$, † $p \leq .10$

wewnętrznej treści ($r = .25, p = .005$), poczuciem spójności ($r = .32, p < .001$), poczuciem czasowej ciągłości ($r = .29, p = .001$) oraz poczuciem własnej wartości ($r = .46, p < .001$), a na poziomie trendu także z poczuciem odrębności ($r = .15, p = .084$). Kierunki powyższych relacji są spójne w obu analizowanych grupach, lecz częściej osiągają statystyczną istotność w grupie kobiet w późniejszym okresie dorosłości. W obu grupach integracyjna samowiedza pozostaje w najsilniejszym związku z poczuciem własnej wartości ($r = .45, p < .001$ oraz $r = .48, p \leq .001$, dla kobiet w wyłaniającej się dorosłości i w jej późniejszym okresie). Refleksyjność okazuje się zasadniczo niezwiązana z poczuciem tożsamości, choć wykazuje marginalnie istotny związek z poczuciem niepowtarzalności (cała grupa, $r = .17, p = .056$). Efekt ten, na poziomie statystycznego trendu, obserwuje się jedynie wśród kobiet w wyłaniającej się dorosłości ($r = .21, p = .070$ oraz $r = .19, ns$, dla ko-

biet w wyłaniającej się dorosłości i w jej późniejszym okresie).

Analiza wzajemnych związków między dyspozycjami poznawczymi ujawnia oczekiwany wzorzec dodatnich korelacji, przy czym najsilniejszy związek łączy potrzebę poznania z integracyjną samowiedzą ($r = .46, r = .41$ oraz $r = .53, p < .001$, odpowiednio dla całej grupy, dla kobiet w wyłaniającej się dorosłości i w jej późniejszym okresie).

W celu sprawdzenia, czy między grupami wyróżnionymi z uwagi na fazę życia jest istotna różnica w sile analizowanych zależności, wykorzystano transformację Fishera współczynników korelacji oraz test Z-Fishera. Analiza wykazała, że uzyskane w obu grupach kobiet korelacje między refleksyjnością a poczuciem odrębności różnią się od siebie na poziomie statystycznego trendu ($Z = 1.89, p = .059$). Ponadto związek poczucia własnej wartości i poczucia spójności ($Z = 2.31, p = .021$) oraz związek

Tabela 3. Regresja hierarchiczna: efekty główne i interakcyjne

Predyktor	PWT	PN	PO	PS	PC	PWW	GPT
FŻ β (sr)	.40*** (.39)	-.21* (-.20)	.28*** (.27)	.28*** (.27)	.29*** (.28)	-.09 (-.08)	.24** (.24)
NCS β (sr)	.12 (.09)	.37** (.27)	-.17 (-.13)	.16 (.11)	.26* (.18)	.34** (.25)	.29** (.21)
RQ β (sr)	-.24* (-.18)	.15 (.11)	-.10 (-.08)	-.26* (-.20)	-.20† (-.15)	-.16 (-.12)	-.21* (-.16)
ISK β (sr)	.26* (.19)	-.11 (-.08)	.16 (.11)	.34** (.25)	.21† (.15)	.35** (.25)	.31** (.22)
FŻ*NCS β (sr)	-.12 (-.08)	-.18 (-.11)	-.09 (-.05)	-.05 (-.03)	-.02 (-.01)	-.05 (-.03)	-.14 (-.09)
FŻ*RQ β (sr)	.14 (.10)	-.06 (-.04)	.27* (.19)	.06 (.04)	.03 (.02)	.10 (.07)	.14 (.10)
FŻ*ISK β (sr)	.02 (.02)	.17 (.11)	.15 (.10)	-.02 (-.01)	.03 (.02)	-.02 (-.01)	.08 (.05)
R^2	.24***	.15**	.18***	.23***	.23***	.29***	.29***
ΔR^2	.01	.02	.06	.00	.00	.01	.01

Oznaczenia: FŻ = faza życia, NCS = potrzeba poznania, RQ = refleksyjność, ISK = integracyjna samowiedza, PWT = poczucie wewnętrznej treści, PN = poczucie niepowtarzalności, PO = poczucie odrębności, PS = poczucie spójności, PC = poczucie ciągłości w czasie, PWW = poczucie własnej wartości, GPT = globalne poczucie tożsamości.

*** $p \leq .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$, † $p < .10$

refleksyjności i potrzeby poznania ($Z = 1.64$, $p = .101$) okazały się silniejsze wśród kobiet w późniejszym okresie dorosłości i stwierdzono marginalnie silniejszy związek poczucia wewnętrznej treści i poczucia spójności ($Z = 1.65$, $p = .099$) wśród kobiet w wyłaniającej się dorosłości. Siła pozostałych związków nie różniła się w sposób statystycznie istotny w obu grupach kobiet.

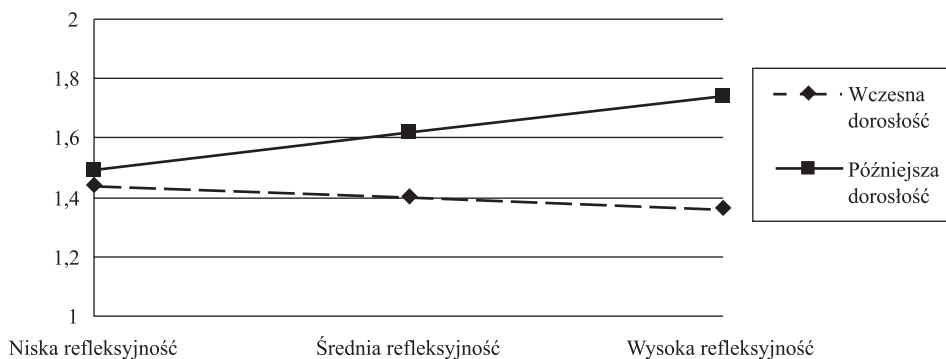
Biorąc za punkt wyjścia wyniki powyższych analiz (w tym wzajemne powiązania dyspozycji poznawczo-motywacyjnych), w dalszej kolejności sprawdzono, czy faza życia pełni moderującą funkcję w relacji między motywacją epistemiczną a poczuciem tożsamości. Wykorzystano model regresji hierarchicznej, uwzględniając następujące predyktory: fazę życia, potrzebę poznania, refleksyjność i integracyjną samowiedzę (krok 1), a także interakcje fazy życia i dyspozycji poznawczo-motywacyjnych (krok 2)⁷. Efekty interakcyjne istotne statystycznie uzupełniono testami efektów prostych. Otrzymane rezultaty prezentuje tabela 3.

Jak wynika z przeprowadzonych analiz, wszystkie modele regresji są istotne statystycznie. Uwzględnione w równaniu predyktory łącznie wyjaśniają 29% wariacji globalnego poczucia tożsamości [$F(7, 118) = 6.99$, $p < .001$], 29% wariacji poczucia własnej wartości [$F(7, 116) = 6.88$, $p < .001$], 24% wariacji poczucia wewnętrznej treści [$F(7, 118) = 5.45$, $p < .001$], 23% wariacji poczucia spójności [$F(7, 119) = 5.12$, $p < .001$], 23% wariacji poczucia czasowej ciągłości [$F(7, 118) = 5.01$, $p < .001$], 18% wariacji poczucia odrębności [$F(7, 119) = 3.64$, $p = .001$] oraz 15% wariacji poczucia niepowtarzalności [$F(7, 118) = 3.06$, $p = .005$]. Jednocześnie jedynie w wypadku poczucia odrębności wprowadzenie do modelu interakcji fazy życia i dyspozycji poznawczo-motywacyjnych dawało istotny przyrost wyjaśnianej wariacji [$F\text{-zmiany}(3, 119) = 2.73$, $p = .047$].

Faza życia okazała się istotnym, niezależnym i pozytywnym predyktorem globalnego poczucia tożsamości ($\beta = .24$, $p = .003$), jak również wszystkich specyficznych poczuc tożsamościowych, z wyjątkiem poczucia niepowtarzalności i poczucia własnej wartości (średnie $\beta = .16$). Faza życia w największym stopniu pozwala

przewidywać siłę poczucia wewnętrznej treści ($\beta = .40$, $p < .001$), wyjaśniając jej zmienność w 15%. Spośród uwzględnionych dyspozycji poznawczo-motywacyjnych, integracyjna samowiedza wydaje się nieco bardziej konsekwentnym predyktorem poczucia tożsamości niż pozostałe. Istotne dodatnie efekty integracyjnej samowiedzy obserwuje się dla globalnego poczucia tożsamości ($\beta = .31$, $p = .005$) oraz poczucia wewnętrznej treści, poczucia spójności i poczucia własnej wartości, a na poziomie trendu także poczucia czasowej ciągłości (średnie $\beta = .20$). Najsilniejsze okazują się niezależne efekty integracyjnej samowiedzy dla poczucia własnej wartości i poczucia spójności (odpowiednio $\beta = .35$, $p = .002$ i $\beta = .34$, $p = .003$), których zmienność w 6% można przypisać integracyjnej samowiedzy. Potrzeba poznania stanowi pozytywny predyktor globalnego poczucia tożsamości ($\beta = .29$, $p = .008$) oraz trzech jego aspektów: poczucia niepowtarzalności, poczucia czasowej ciągłości oraz poczucia własnej wartości (średnie $\beta = .18$). Potrzeba poznania jest najsilniejszym predyktorem poczucia niepowtarzalności ($\beta = .37$, $p = .002$) i wyjaśnia jego wariację w 7%. Refleksyjność, przy kontroli pozostałych predyktorów, wykazuje istotny, negatywny związek z globalnym poczuciem tożsamości ($\beta = -.21$, $p = .047$) oraz poczuciem wewnętrznej treści i poczuciem spójności, a na poziomie trendu również z poczuciem ciągłości w czasie (średnie $\beta = -.14$). Najsilniejszy jest niezależny efekt refleksyjności dla poczucia spójności ($\beta = -.26$, $p = .016$), którego zmienność w 4% można przypisać refleksyjności.

Ponadto jeden efekt interakcyjny okazał się statystycznie istotny, mianowicie dostrzeżono interakcję fazy życia i refleksyjności wobec poczucia odrębności ($\beta = .27$, $p = .022$). Stwierdzono, że wśród kobiet w późniejszym okresie dorosłości wzrost poziomu refleksyjności pozwala, w sposób statystycznie istotny, przewidywać wzrost poczucia odrębności ($\beta = .33$, $p = .030$). U kobiet w okresie wyłaniającej się dorosłości natomiast obserwujemy przeciwny efekt wpływu refleksyjności, lecz nie osiąga on poziomu statystycznej istotności ($\beta = -.11$, *ns*). Ilustracją omawianego efektu interakcji jest rysunek 1.

Rysunek 1. Efekt interakcji fazy życia i refleksyjności na poczucie odrębności

DYSKUSJA

Celem niniejszego badania była analiza związku między motywacją epistemiczną a poczuciem tożsamości u kobiet w różnych fazach dorosłości. Porównania międzygrupowe wskazują na poczucie tożsamości jako czynnik wyraźnie różnicujący kobiety w różnych fazach dorosłości. Zarówno w wymiarze globalnym, jak i w zakresie większości specyficznych poczuciu tożsamościowych kobiety w późniejszym okresie dorosłości uzyskały wyższe wyniki, wskazujące na większą dojrzałość i konsolidację poczucia tożsamości w porównaniu z kobietami w okresie wyłaniającej się dorosłości. Wyjątek stanowiło poczucie własnej wartości, w odniesieniu do którego nie zaobserwowano istotnych różnic, oraz poczucie niepowtarzalności, na wymiarze którego kierunek obserwowanych różnic był przeciwny do wskazanego wyżej. Wydaje się, że nasilone wśród kobiet w wyłaniającej się dorosłości poczucie unikalności odzwierciedla – normatywne dla tego etapu – dążenie do niezależności i odrębności. Przeżywanie siebie jako „innego”, „wyjątkowego” stanowiłoby tu przejaw prób samookreślenia przez różnicę w stosunku do społecznego tła. Jest to spójne z obrazem moratorium, którego burzliwość „odzwierciedla gwałtowne próby uniezależnienia się od nadmiernie zaangażowanych rodziców, co przyjmuje postać reaktywnego odcinania się w obliczu istniejącej fuzji” (Johnson, Buboltz, Seemann, 2003, s. 194)⁸. Przeprowadzone analizy wskazują ponadto na wyższe nasilenie re-

fleksyjności wśród kobiet w późniejszym okresie dorosłości w stosunku do młodszych kobiet. Skłonność do eksplorowania własnego doświadczenia i myślenia o sobie w kategoriach egzystencjalnych (tj. refleksyjna samoświadomość) nie okazała się zatem wyróżniającą cechą kobiet u progu dorosłości, pomimo teoretycznie przypisywanych jej funkcji tożsamościowych oraz wskazywanych w badaniach związków tożsamościowego moratorium ze wzrostem koncentracji na sobie i tendencji do introspekcji (Mallory, 1989; Read, Adams, Dobson, 1984). Uzyskany rezultat sugeruje, że – obserwowane u kobiet w wyłaniającej się dorosłości – osłabienie poczucia tożsamości może sprzyjać awersyjności stanu koncentracji na sobie i torować drogę samoświadomości opartej na ruminacji (Berzonsky, 2011). Taką interpretację wspierają wyniki badań pokazujące, że w sytuacjach emocjonalnie trudnych kobiety (na różnych etapach życia) częściej aktywują pasywne, ruminacyjne strategie radzenia sobie (Broderick, 1998; Nolen-Hoeksema, 1987). Większa refleksyjność starszych kobiet pozostaje także zbieżna z koncepcją uwewnętrzniania się osobowości, która kontemplację i refleksyjność uznaje za „charakterystyczne formy życia psychicznego” osób w drugiej połowie życia (Neugarten, 1968, s. 40). Wydaje się, że ów zwrot ku wnętrzu pozostaje w służbie przeglądu dotychczasowego życia i stanowi istotny element procesu osiągania integralności *ego* (Erikson, 2004).

Wyniki analiz korelacyjno-regresyjnych potwierdzają znaczenie fazy życia dla poczucia

tożsamości, wskazując na wzrastającą jego siłę po okresie wkraczania w dorosłość. Wpisują się tym samym we współczesne ustalenia dotyczące rozwojowych trajektorii zmian w obszarze tożsamości, w szczególności zaś trudności młodego pokolenia w wykrystalizowaniu poczucia tożsamości i związanym z tym przedłużaniem się tranzykcji do dorosłości (np. Arnett, 2000; 2007; Brzezińska i wsp., 2011). Ponadto pozytywnymi, niezależnymi predyktorami poczucia tożsamości okazały się integracyjna samowiedza i potrzeba poznania, przy czym integracyjna samowiedza była predyktorem nieco silniejszym. Obserwowane efekty wskazują, że umiejętność monitorowania własnych doświadczeń i takiej ich poznawczej obróbki, która nadaje im teleologiczną koherencję, oraz aktywne poszukiwanie i wartościowanie informacji ważnych dla Ja sprzyjają osiągnięciu i umocnieniu poczucia tożsamości. Koresponduje to z doniesieniami innych autorów, podkreślającymi konstruktywistyczny i procesualny charakter kształtowania tożsamości (Berzonsky, 2008; Berzonsky, Luyckx, 2008; Berzonsky, Sullivan, 1992; Ghorbani i wsp., 2008; Luyckx i wsp., 2007; Luyckx i wsp., 2008; Njus, Johnson, 2008). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że znaczenie integracyjnej samowiedzy oraz potrzeby poznania dla poczucia tożsamości nie zależało od okresu życia. Wydaje się to sugerować, że potrzeba aktywnego samopoznania i samoobserwacji nie jest swoista dla kryzysu tożsamości dorastających i młodych dorosłych, a opracowywanie tożsamości w późniejszych etapach życia nie sprowadza się wyłącznie do jej ugruntowywania, lecz obejmuje podejmowanie stałych (twórczych) wysiłków w celu nadania sensu i zintegrowania treści doświadczenia siebie.

Zastanawiające są natomiast wyniki, które uzyskano w odniesieniu do refleksyjnej samoświadomości. Analizy korelacyjne wskazują na zasadniczą niezależność poczucia tożsamości od tej formy samoświadomości, stawiając pod znakiem zapytania jej znaczenie w formowaniu samowiedzy. Co więcej, przy kontroli pozostałych dyspozycji poznawczo-motywacyjnych ujawniły się istotne negatywne efekty refleksyjnej samoświadomości – nasilenie refleksyjności

pozwalalo przewidywać osłabienie globalnego poczucia tożsamości, a w szczególności poczucia wewnętrznej treści, spójności oraz ciągłości w czasie⁹. Uzyskane rezultaty, wraz z innymi pracami empirycznymi wiążącymi refleksyjność z deficytami w zakresie stałości i spójności tożsamości (Campbell i wsp., 1996; Janowski, 2008; Johnson, Nozick, 2011; Radoń, 2014; Sneed, Whitbourne, 2003), wskazują, że określenie regulacyjnych funkcji samoświadomości refleksyjnej wciąż przysparza badaczom trudności. Pamiętając, że zaproponowany przez Trapnella i Campbell (1999) podział samoświadomości prywatnej był próbą rozwikłania paradoksu samoświadomości (*self-absorption paradox, sadder-but-wiser effect*) i zrozumienia jej złożonych związków ze wskaźnikami adaptacji (por. Alloy, Abramson, 1979; Fleckhammer, 2004), kwestię tę wciąż trudno uznać za rozstrzygniętą. Tym bardziej celowe wydaje się poszukiwanie moderatorów efektów samoświadomości. W prezentowanym badaniu analizy ujawniły istotny efekt interakcji refleksyjności i fazy życia dla poczucia odrębności. Dokładniej, korzystny wpływ refleksyjnej samoświadomości, polegający na wzmacnianiu poczucia własnych granic, zaobserwowano jedynie wśród kobiet w późniejszym okresie dorosłości. Nawiązując do poczynionych wcześniej spostrzeżeń i w zgodzie z tezami Eriksona (1968; 2004), zasadne wydaje się przyjęcie, że dopiero względna dojrzałość (integracja) poczucia tożsamości stwarza warunki dla autokoncentracji, która nie ma charakteru obronnego, i umożliwia eksplorowanie własnych przeżyć bez zagrożenia pomieszaniem w obrębie obrazu siebie. Warto także zwrócić uwagę, że towarzyszący refleksyjnej aktywności kobiet w drugiej połowie życia wzrost poczucia odrębności wpisuje się w akcentowane w literaturze (np. jungowska koncepcja indywidualności; Oleś, 2000; zjawisko ekspansji tożsamości; Miluska, 1996) przemiany osobowości kobiet w drugiej połowie życia w kierunku silniejszego zaznaczania własnej indywidualności.

Prezentowane badania nie są wolne od ograniczeń, których eliminacja mogłaby być przedmiotem kolejnych badań. Przede wszystkim badaniami objęto jedynie kobiety studiujące.

Przyjmując, że głównym celem uniwersytetów trzeciego wieku jest aktywizacja (także poznawcza) osób w starszym wieku oraz uznając udział w nich jako wyraz dążenia do samorozwoju i twórczości (np. Harasińska, Tracz, 2013; Wawrzyniak, Woźnicka, 2013), zasadne wydaje się przyjęcie, że ta forma ustawicznego kształcenia będzie mieć znaczenie dla przebiegu procesów zaangażowanych w samookreślenie. W badaniach młodych dorosłych także zwraca się uwagę, iż kontekst edukacyjno-zawodowy jest ważnym czynnikiem modyfikującym proces wkraczania w dorosłość (np. Brzezińska i wsp., 2011). Ponadto stosunkowo niewielka liczebność grupy badanej nie pozwoliła na uwzględnienie w analizach wielu innych, pozapoznawczych, czynników stanowiących osobowościowy i społeczny kontekst tożsamości. Wątpliwości może również budzić wykorzystanie w badaniu technik kwestionariuszowych. Zważywszy na szeroko dyskutowaną wiarygodność miar samoopisowych oraz fakt, że mogą na nią rzutować czynniki takie jak stan funkcji poznawczych (np. spadek spraw-

ności pamięci; Szepietowska, Gmitruk, 2011), uzyskane wyniki warto byłoby skonfrontować z rezultatami uzyskanymi przy użyciu innych technik badawczych.

PODSUMOWANIE

Przedmiotem prezentowanego badania była analiza znaczenia wybranych dyspozycji poznawczo-motywacyjnych dla poczucia tożsamości kobiet w różnych fazach dorosłości. Przedstawione wyżej rozważania skłaniają do wniosku, że o ile pozytywne nastawienie i tendencja do wkładania wysiłku w wymagające poznawczo aktywności (a więc potrzeba poznania), w szczególności zaś skłonność do angażowania się w proces uspołeczniania treści doświadczania siebie w wymiarze temporalnym (tj. integracyjna samowiedza), wydają się dość jednoznacznie wiązać z konsolidacją poczucia osobistej tożsamości, o tyle kwestia adaptacyjności i funkcjonalnej odrębności refleksyjności od ruminacji wymaga z pewnością bardziej wnikliwych i szczegółowych badań.

PRZYPISY

¹ Termin „motywowane poznanie” odwołuje się do wpływu, jaki – chroniczne oraz sytuacyjne – motywy i cele wywierają na przetwarzanie poznawcze, tj. na typ procesów poznawczych oraz sposób ich wykorzystania podczas kodowania, organizowania, magazynowania i wydobywania informacji z pamięci (Kunda, 1990).

² Model Trapnella i Campbell nawiązuje do ustaleń Allana Fenigsteina i współpracowników (1975), którzy dokonali rozróżnienia między dyspozycją do koncentracji na własnych procesach psychicznych (samoświadomość prywatna) oraz na wrażeniu wywieranym na innych (samoświadomość publiczna).

³ W literaturze polskiej termin „*emerging adulthood*” (Arnett, 2000) tłumaczony jest jako „wyłaniająca się dorosłość” (Brzezińska, Kaczan, Piotrowski, Rękosiewicz, 2011), „stająca się dorosłość” (Lipska, Zagórska, 2011) oraz „wschodząca dorosłość” (Wysocka, 2013). W niniejszej pracy określenia te używane są one zamiennie.

⁴ Szczególnymi zjawiskami tego okresu są tzw. inwazja tożsamościowa (Miluska, 1996), polegająca na podejmowaniu nowych życiowych wyborów i wzbogacaniu tożsamości o nowe elementy, oraz wielkie zmiany linii życia opisywane jako syndrom Gauguina (Oleś, Kłosok-Ścibich, 2009).

⁵ Analiza statystyczna nie wykazała istotnych różnic między kobietami w okresie średniej i późnej dorosłości w zakresie żadnej z uwzględnionych w badaniu zmiennych.

⁶ W każdej skali i podskali dopuszczalna liczba ominięć wynosiła 20%. Braki danych zastępowano średnią odpowiedzi udzielonych przez osobę na pozostałe pozycje danej podskali (*person mean substitution*). Przy przekroczeniu dopuszczalnej liczby ominięć osobę wykluczano z analiz uwzględniających daną zmienną.

⁷ Predyktory ilościowe zostały wycentrowane wokół średniej dla próby.

⁸ W innych badaniach (por. Pilarska, 2015) bezpośredni wpływ wieku na poczucie niepowtarzalności nie był istotny statystycznie, choć sugestie dotyczące kompensującej roli poczucia unikalności pojawiały się już we wcześniejszych doniesieniach (np. Pilarska, 2012b).

⁹Warto zaznaczyć, że obserwowane efekty można by interpretować dwojako – jako zachwianie poczucia tożsamości wynikające z uwikłania w analityczno-filozoficzne rozważania dotyczące własnego Ja (wpływ samoświadomości na poczucie tożsamości) lub jako aktywizację refleksyjnej samoświadomości w celu przywrócenia zagrożonego poczucia tożsamości (wpływ poczucia tożsamości na samoświadomość). Jednakże zarówno dane z literatury przedmiotu, w tym sugestie dotyczące motywacyjnych źródeł samoświadomości refleksyjnej, jak i całość analiz przeprowadzonych w ramach niniejszej pracy przemawiają za pierwszym z proponowanych wyjaśnień.

BIBLIOGRAFIA

- Alloy L.B., Abramson L.Y. (1979), Judgment of contingency in depressed and nondepressed students: Sadder but wiser? *Journal of Experimental Psychology: General*, 108, 4, 441–485.
- Arnett J.J. (2000), Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 5, 469–480.
- Arnett J.J. (2007), Afterward: Aging out of care – toward realizing the possibilities of emerging adulthood. *New Directions for Youth Development*, 113, 151–161.
- Batory A. (2012), Wielowymiarowe i dynamiczne Ja podstawą tożsamości. *Roczniki Psychologiczne*, 15, 4, 137–159.
- Berzonsky M.D. (2008), Identity formation: The role of identity processing style and cognitive processes. *Personality and Individual Differences*, 44, 3, 645–655.
- Berzonsky M.D. (2011), A social-cognitive perspective on identity construction [w:] S.J. Schwartz, K. Luyckx, V.L. Vignoles (eds.), *Handbook of identity theory and research*, 55–76. New York: Springer.
- Berzonsky M.D., Luyckx K. (2008), Identity styles, self-reflective cognition, and identity processes: A study of adaptive and maladaptive dimensions of self-analysis. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 8, 3, 205–219.
- Berzonsky M.D., Sullivan C. (1992), Social-cognitive aspects of identity style: Need for cognition, experiential openness, and introspection. *Journal of Adolescent Research*, 7, 2, 140–155.
- Bittman M., Wajcman J. (2000), The rush hour: The character of leisure time and gender equity. *Social Forces*, 79, 1, 165–189.
- Bosma H.A., Kunnen E.S. (2001), Determinants and mechanisms in ego identity development: A review and synthesis. *Developmental Review*, 21, 1, 39–66.
- Breakwell G.M. (1993), Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*, 2, 3, 198–217.
- Broderick P.C. (1998), Early adolescent gender differences in the use of ruminative and distracting coping strategies. *Journal of Early Adolescence*, 18, 2, 173–191.
- Brygola E. (2013), Podmiotowa i przedmiotowa perspektywa tożsamości osobistej we współczesnym świecie. *Polskie Forum Psychologiczne*, 18, 3, 284–302.
- Brzezińska A. (2000), *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brzezińska A.I., Kaczan R., Piotrowski K., Rękosiewicz M. (2011), Odroczona dorosłość: fakt czy artefakt? *Nauka*, 4, 67–107.
- Brzezińska A.I., Piotrowski K., Garbarek-Sawicka E., Karowska K., Muszyńska K. (2010), Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty. *Studia Psychologiczne*, 49, 1, 81–93.
- Cacioppo J.T., Petty R.E. (1982), The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 1, 116–131.
- Cacioppo J.T., Petty R.E., Feinstein J.A., Jarvis W.B.G. (1996), Dispositional differences in cognitive motivation: The life and times of individuals varying in need for cognition. *Psychological Bulletin*, 119, 2, 197–253.
- Cacioppo J.T., Petty R.E., Kao C.F., Rodriguez R. (1986), Central and peripheral routes to persuasion: An individual difference perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 5, 1032–1043.
- Cacioppo J.T., Petty R.E., Morris K.J. (1983), Effects of need for cognition on message evaluation, recall, and persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 4, 805–818.

- Campbell J.D., Trapnell P.D., Heine S.J., Katz I.M., Lavalley L.F., Lehman D.R. (1996), Self-concept clarity: Measurement, personality correlates, and cultural boundaries. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 1, 141–156.
- Elliott I., Coker S. (2008), Independent self-construal, self-reflection, and self-rumination: A path model for predicting happiness. *Australian Journal of Psychology*, 60, 3, 127–134.
- Epstein S. (2003), Cognitive-experiential self-theory of personality [w:] T. Millon, M.J. Lerner (eds.), *Handbook of psychology: Vol. 5. Personality and social psychology*, 159–184. Hoboken, NJ: Wiley.
- Erikson E.H. (1968), *Identity: Youth and crisis*. New York: W.W. Norton.
- Erikson E.H. (2004), *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Fadjukoff P. (2007), *Identity formation in adulthood*. Jyväskylä: Jyväskylä University Printing House.
- Fenigstein A., Scheier M.F., Buss A. (1975), Public and private self-consciousness: Assessment and theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, 4, 522–527.
- Fleckhammer L. (2004), *Insight into the self-absorption paradox: The development of a multi-faceted model of self-conscious ruminative and reflective thought*. Praca doktorska, <http://researchbank.swinburne.edu.au/> (dostęp: 3.02.2015).
- Fredrickson B.L., Roberts T. (1997), Objectification theory: Toward understanding women's lived experiences and mental health risks. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 2, 173–206.
- Freund A.M., Nikitin J., Ritter J.O. (2009), Psychological consequences of longevity: The increasing importance of self-regulation in old age. *Human Development*, 52, 21–37.
- Fromm E. (1993), *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Czytelnik.
- Ghorbani N., Cunningham C.J.L., Watson P.J. (2010), Comparative analysis of integrative self-knowledge, mindfulness, and private self-consciousness in predicting responses to stress in Iran. *International Journal of Psychology*, 45, 2, 147–154.
- Ghorbani N., Mousavi A., Watson P.J., Chen Z. (2011), Integrative self-knowledge and the harmony of purpose model in Iranian autoimmune patients. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 7, 2, 1–8.
- Ghorbani N., Watson P.J., Chen Z., Norballa F. (2012), Self-compassion in Iranian Muslims: Relationships with integrative self-knowledge, mental health, and religious orientation. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 22, 2, 106–118.
- Ghorbani N., Watson P.J., Hargis M.B. (2008), Integrative Self-Knowledge Scale: Correlations and incremental validity of a cross-cultural measure developed in Iran and the United States. *Journal of Psychology*, 142, 4, 395–412.
- Giddens A. (1991), *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Haddock G., Maio G.R., Arnold K., Huskinson T.L. (2008), Should persuasion be affective or cognitive? The moderating effects of need for affect and need for cognition. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 6, 769–778.
- Harasińska Z., Tracz E. (2013), Rola uniwersytetów trzeciego wieku w aktywnym starzeniu się. *Nauki Społeczne*, 1, 7, 91–102.
- Harrington R., Loffredo D.A. (2010), Insight, rumination, and self-reflection as predictors of well-being. *The Journal of Psychology*, 145, 1, 39–57.
- Harwas-Napierała B. (2007), Tożsamość jednostki w epoce współczesnych przemian [w:] B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, 11–24. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Haugtvedt C.P., Petty R.E. (1992), Personality and persuasion: Need for cognition moderates the persistence and resistance of attitude changes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 2, 308–319.
- Hilgard E.R. (1949), Human motives and the concept of the self. *American Psychologist*, 4, 9, 374–382.
- Inhelder B., Piaget J. (1958), *The growth of logical thinking from childhood to adolescence*. New York, NY: Basic Books.
- James W. (1890), The principles of psychology [w:] C.D. Green (ed.), *Classics in the history of psychology*, <http://psychclassics.yorku.ca/James/Principles> (dostęp: 3.02.2015).
- Jankowski T. (2008), Integrująca rola uważności w kształtowaniu struktury koncepcji siebie. *Przegląd Psychologiczny*, 51, 4, 443–464.

- Johnson E.A., Nozick K.J. (2011), Personality, adjustment, and identity style influences on stability in identity and self-concept during the transition to university. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 11, 1, 25–46.
- Johnson P., Buboltz W.C., Seemann E. (2003), Ego identity status: A step in the differentiation process. *Journal of Counseling and Development*, 8, 2, 191–195.
- Joireman J.A., Parrott L., Hammersla J. (2002), Empathy and the self-absorption paradox: Support for the distinction between self-rumination and self-reflection. *Self and Identity*, 1, 1, 53–65.
- Kossowska M. (2005), *Umysł niezmienny. Poznawcze mechanizmy sztywności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kunda Z. (1990), The case for motivated reasoning. *Psychological Bulletin*, 108, 480–498.
- Kwapis K., Brygoła E. (2013), Tożsamość osobista w ujęciu emotywno-refleksyjnym: zawartość, funkcje i procesy kształtowania tożsamości. *Opuscula Sociologica*, 4, 33–49.
- Lipska A., Zagórska W. (2011), Stająca się dorosłość w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia. *Psychologia Rozwojowa*, 16, 1, 9–21.
- Luyckx K., Schwartz S.J., Berzonsky M.D., Soenens B., Vansteenkiste M., Smits I., Goossens L. (2008), Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 1, 58–82.
- Luyckx K., Soenens B., Berzonsky M.D., Smits I., Goossens L., Vansteenkiste M. (2007), Information-oriented identity processing, identity consolidation, and well-being: The moderating role of autonomy, self-reflection, and self-rumination. *Personality and Individual Differences*, 43, 5, 1099–1111.
- Mallory M.E. (1989), Q-sort definition of ego identity status. *Journal of Youth and Adolescence*, 18, 4, 399–412.
- Marcia J.E. (1966), Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 5, 551–558.
- Maruszewski T. (2010), Pamięć autobiograficzna i tożsamość. *Czasopismo Psychologiczne*, 16, 1, 21–30.
- Matusz P.J., Traczyk J., Gąsiorowska A. (2011), Kwestionariusz Potrzeby Poznania – konstrukcja i weryfikacja empiryczna narzędzia mierzącego motywację poznawczą. *Psychologia Społeczna*, 62, 17, 113–128.
- McAdams D.P. (1996), Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. *Psychological Inquiry*, 7, 4, 295–321.
- Miluska J. (1996), *Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Neimeyer G.J., Metzler A.E. (1994), Personal identity and autobiographical recall [w:] U. Neisser, R. Fivush (eds), *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative. Emory symposia in cognition*, 105–135. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neugarten B.L. (1968), The awareness of middle age [w:] B.L. Neugarten (ed.), *Middle age and aging*, 88–92. Chicago: University of Chicago Press.
- Njus D., Johnson D.R. (2008), Need for cognition as a predictor of psychosocial identity development. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 142, 6, 645–655.
- Nolen-Hoeksema S. (1987), Sex differences in unipolar depression: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 101, 2, 259–282.
- Oleś P.K. (2000), *Psychologia przelomu życia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Oleś P.K. (2008), O różnych rodzajach tożsamości oraz ich stałości i zmianie [w:] P.K. Oleś, A. Batory (red.), *Tożsamość i jej przemiany a kultura*, 41–84. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Oleś P., Kłosok-Ścibich M. (2009), Syndrom Gauguina – zmiana tożsamości, czy mit? *Psychologia Rozwojowa*, 14, 1, 9–25.
- Piaget J. (1977), *The development of thought equilibrium of cognitive structures*. New York, NY: Viking.
- Pilarska A. (2012a), Wielowymiarowy Kwestionariusz Tożsamości [w:] W.J. Paluchowski, A. Bujacz, P. Haładziński, L. Kaczmarek (red.), *Nowoczesne metody badawcze w psychologii*, 167–188. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM.
- Pilarska A. (2012b), *Ja i tożsamość a dobrostan psychiczny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM.

- Pilarska A. (2014), Self-construal as a mediator between identity structure and subjective well-being. *Current Psychology*, 33, 2, 130–154.
- Pilarska A. (2015), Wielość ról a poczucie tożsamości u kobiet we wczesnym i późniejszym okresie dorosłości. *Roczniki Psychologiczne*, 18, 4 (w druku).
- Pilarska A. (w recenzji), Psychometric properties and validation of the Polish translation of the Integrative Self-Knowledge Scale. *Polskie Forum Psychologiczne*.
- Pilarska A., Suchańska A. (2013a), Strukturalne właściwości koncepcji siebie a poczucie tożsamości. Fakty i artefakty w pomiarze spójności i złożoności koncepcji siebie. *Studia Psychologiczne*, 51, 2, 29–42.
- Pilarska A., Suchańska A. (2013b), *Złożoność Ja i zróżnicowanie Ja: pomiar i psychologiczne korelaty*. Materiały niepublikowane. Poznań.
- Rabe-Jabłońska J., Pawełczyk A. (2012), Rola czynników biologicznych w etiopatogenezie zaburzeń osobowości typu borderline. *Psychiatria i Psychologia Kliniczna*, 12, 3, 140–147.
- Radoń S. (2014), Kwestionariusz Ruminacji-Refleksyjności (polska adaptacja The Rumination-Reflection Questionnaire). *Psychoterapia*, 169, 2, 61–72.
- Read D., Adams G.R., Dobson W.R. (1984), Ego-identity status, personality, and social-influence style. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1, 169–177.
- Rodin J., Silberstein L.R., Striegel-Moore R.H. (1984), Women and weight: A normative discontent [w:] T.B. Sonderegger (ed.), *Nebraska symposium on motivation: Psychology and gender*, 267–307. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Rogers C. (2002), *Sposób bycia*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Rowe I. (1980), *Ego identity status, formal operations and moral development*. Praca magisterska, <http://www.researchgate.net/> (dostęp: 25.01.2015).
- Ruiter R.A.C., Verplanken B., De Cremer D., Kok G. (2004), Danger and fear control in response to fear appeals: The role of need for cognition. *Basic and Applied Social Psychology*, 26, 1, 13–24.
- Sneed J.R., Whitbourne S.K. (2003), Identity processing and self-consciousness in middle and later adulthood. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences and Social Sciences*, 58, 6, 313–319.
- Sneed J.R., Whitbourne S.K. (2005), Models of the aging self. *Journal of Social Issues*, 61, 2, 375–388.
- Sokolik M. (1996), *Psychoanaliza i Ja*. Warszawa: J. Santorski & Co.
- Suchańska A., Worach A. (2013), Złożoność koncepcji siebie a poczucie tożsamości. *Roczniki Psychologiczne*, 16, 2, 199–233.
- Suszek H. (2007), Różnorodność wielości Ja. *Roczniki Psychologiczne*, 10, 2, 7–37.
- Szepietowska E.M., Gmitruk E. (2011), Subiektywna ocena własnej pamięci u osób z różnych faz dorosłości. *Psychogeriatrya Polska*, 8, 1, 11–22.
- Takano K., Tanno Y. (2009), Self-rumination, self-reflection, and depression: Self-rumination counteracts the adaptive effect of self-reflection. *Behaviour Research and Therapy*, 47, 3, 260–264.
- Tanaka J.S., Panter A.T., Winborne W.C. (1988), Dimensions of the need for cognition: Subscales and gender differences. *Multivariate Behavioral Research*, 23, 1, 35–50.
- Thompson M.M., Zanna M.P., Griffin D.W. (1995), Let's not be indifferent about (attitudinal) ambivalence [w:] R.E. Petty, J.A. Krosnick (eds), *Attitude strength: Antecedents and consequences*, 361–386. New York, NY: Psychology Press.
- Thomsen D.K., Tønnesvang J., Schnieber A., Olesen M.H. (2011), Do people ruminate because they haven't digested their goals? The relations of rumination and reflection to goal internalization and ambivalence. *Motivation and Emotion*, 35, 2, 105–117.
- Tiggemann M., McCourt A. (2013), Body appreciation in adult women: Relationships with age and body satisfaction. *Body Image*, 10, 4, 624–627.
- Trapnell P.D. (1997), RRQ Shortforms. Materiały niepublikowane, <http://www.paultrapnell.com/measures/RRQshortforms.rtf> (dostęp: 1.02.2015).
- Trapnell P.D., Campbell J.D. (1999), Private self-consciousness and the five-factor model of personality: Distinguishing rumination from reflection. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 2, 284–304.

- Trzebińska E. (2002), Automatic and controlled processing in self-understanding. *Polish Psychological Bulletin*, 33, 2, 27–36.
- Verplanken B., Hazenberg P.T., Palenewen G.T. (1992), Need for cognition and external information search effort. *Journal of Research in Personality*, 26, 2, 128–136.
- Vignoles V.L., Regalia C., Manzi C., Gollidge J., Scabini E. (2006), Beyond self-esteem: Influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 2, 308–333.
- Wawrzyniak J.K., Woźnicka E. (2013). Pozytywne aspekty starości w percepcji słuchaczy UTW. *Folia Oeconomica*, 291, 209–220.
- Whitbourne S.K. (1986), *The me I know: A study of adult identity*. New York, NY: Springer.
- Wysocka E. (2013), Wschodząca dorosłość a tożsamość młodego pokolenia – współczesne zagrożenia dla kształtowania tożsamości. Analiza teoretyczna i empiryczne egzemplifikacje. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 1, 69–96.
- Zaborowski Z. (1989), *Psychospołeczne problemy samoświadomości*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.